

Q'ZBEK VA QORAQALPOQ ADABIY TILLARIDA UCH KOMPONENTLI SINONIM FRAZEMALAR

Xaytbayev Oybek Allambergenovich, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti assistent o'qituvchisi

THREE-COMPONENT SYNONYMOUS PHRASES IN UZBEK AND KARAKALPAK LITERARY LANGUAGES

Haitbayev Oybek Allambergenovich, assistant teacher of Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyoz

ТРЕХКОМПОНЕНТНЫЕ СИНОНИМИЧЕСКИЕ ФРАЗЕМЫ В УЗБЕКСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЛИТЕРАТУРНЫХ ЯЗЫКАХ

Хайтбаев Ойбек Алламбергенович, ассистент-преподаватель Нукусского государственного педагогического института имени Ажунияза

<https://orcid.org/0009-0000-0875-1552>

e-mail:

xaytbayev_oybek@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada hozirgi o'zbek va qoraqalpoq adabiy tillaridagi uch komponentli sinonim frazemalarning tayanch komponentini fe'l, fe'lning sifatdosh shakli, sifat, ko'makchi, bog'lovchi, ot so'z turkumlari notayanch komponentini boshqa so'z turkumlari tashkil qilib, ular uch komponentli bo'lishi nazariy ham amaliy jihatdan misollar asosida isbotlangan.

Kalit so'zlar: sinonim frazemalar, fe'l frazema, tayanch komponent, notayanch komponent, frazeologik sinonimiya, frazema, frazeologizm.

Abstract: In the article, the main component of the three-component synonymous phrases in the modern Uzbek and Karakalpak literary languages is the verb, the adjective form of the verb, adjective, auxiliary, conjunction, noun word groups, and the non-basic component is made up of other word groups. Thus, it has been proven theoretically and practically based on examples that they have three components.

Key words: synonymous idioms, verb idiom, basic component, non-basic component, phraseological synonymy, idiom, phraseologism.

Аннотация: В статье теоретически и практически на примерах обоснованы, что базовым компонентом трехкомпонентных синонимических фразем в современных узбекском и каракалпакском литературных языках составляет слова относящиеся глаголу, особой форме глагола причастию, прилагательному, предлогу, союзу, имени существительному, небазовым компонентом служат слова других частей речи, наличие в них трех компонентов.

Ключевые слова: синонимические фраземы, глагольная фразема, базовый компонент, небазовый компонент, фразеологическая синонимия, фразема, фразеологизм.

KIRISH. Hozirgi o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi uch komponentli sinonim frazemalarning ko'pchiligini fe'l frazemalar tashkil qilishi o'z isbotini topdi. Bunday frazemalar tayanch

komponentini fe'llar, notayanch komponentini boshqa so'z turkumlari tashkil qilib, ular ikki, uch, to'rt va hokazo komponentli bo'lishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi.

Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati”, Q.Paxratdinov, Q.Bekniyazovlarning “Qaraqalpaq tiliniñ frazeologizmler sözligi”, G.Aynazarovanning “Qaraqalpaq tilinde teñles eki komponentli frazeologizmler sözligi”, shuningdek, tilshunos olimlarning olib borilgan tadqiqotlariga tayanildi.

Tahlil va natijalar. Ot+ot+fe‘l komponentli sinonim frazemalar.

Mazkur tipdagi frazemalarning tayanch komponenti fe‘l bilan, notayanch birinchi komponenti ot bilan, ikkinchi komponenti chiqish kelishigida kelgan atoqli ot bilan ifodalanadi.

Ona-(si)-ni uchqo‘rg‘ondan ko‘rsatmoq 1. *kim? kimning?* do‘q qilishni, qo‘rqitishni ifodalaydi (bunda ikkinchi shaxs tuslovchisi va birinchi shaxs egalik qo‘shimchasi bilan kelmaydi). Varianti: **ona-(si)-ni Uchqo‘rg‘ondan ko‘rmoq kim?** [*o‘zining*], **acha-(si)-ni Uchqo‘rg‘ondan ko‘rsatmoq; ona-(si)-ni ko‘rsatmoq; ko‘rsat [ib qo‘ya]man! kim? kimga? nimani?** Sinonimi: **ota-(si)-ning molini ko‘rsatib qo‘ymoq kim? kimga?** [*uning*].

U nomardga onasini Uchqo‘rg‘ondan ko‘rsataman! (S.Anorboyev. “Oqsoy”). *Ana shu “innaykeyin”ga javob topib bera olmasangiz, onangizni Uchqo‘rg‘ondan ko‘rasiz* (G‘.G‘ulom. “Shum bola”).

2. *kimdir? uning qo‘rqishni, hadiksirashni ifodalaydi* (bunda birinchi shaxs tuslovchisi va ikkinchi shaxs egalik qo‘shimchasi bilan kelmaydi).

Qani, kimga olma? Ha, birovga og‘iz ocha ko‘rmalaring. Komandir onamni Uchqo‘rg‘ondan ko‘rsatadi! (Oybek. “Quyosh qoraymas” [O‘TFL, 340-341].

Son +ot+fe‘l tipidagi fe‘l frazemalar.

Mazkur tipdagi frazemalarning tayanch komponenti fe‘l bilan, notayanch komponentlarining birinchisi son bilan, ikkinchisi ot bilan ifodalanadi.

Bir balo bo‘ldi (*kimga? yoki nimaga?*) Biror ta’sir natijasida o‘zgarish yuz berdi. Sinonimi: **bir gap bo‘ldi** (*kimga? yoki nimaga?*)

Nahotki miyangni yeb, mana shundoq qo‘l qovushtirib o‘tirsang? Senga bir balo bo‘ldimi? (Mirmuhsin. Jamila). “*Bu qushga bir balo bo‘ldi, bu odamni toza tanib oldi*”, – *deb yana qushni olib qaytdi.* “Murodxon”. [O‘TFL, 79].

Qoraqalpoq tilida ham mazkur tipdagi frazemalarning tayanch komponenti fe‘l bilan, notayanch komponentlarining birinchisi son bilan,

ikkinchisi ot bilan ifodalanadi. Misollar: **Eki jüzlilik etiw** – jağimpazlıq etiw, jaramsaqlanıw. –*Juwas, qudaydan tilegen tuwri sözli adamlar kóbirek azar shegetuğının, tilin jalap eki jüzlilik etetuğınlardıñ ómiri anağurlım jeñil ótetuğınlıgına hayran* (Sh.Usnatdinov).

Eki kózi jawdıraw – quwanıw, shad bolıw. *Endi ketiwge múmkin shıǵar dep oǵan qarap qullıq etip, onnan eki kózimdi ayurmastan dalaǵa shıqtım, jolbarıs balasın ólimnen qutqarganıma más bolǵanday eki kózi jawdırap qala berdi* (A.Shamuratov).

Ot+ot+sifatdosh komponentli sifat frazemalar. Mazkur tipdagi frazemalarning tayanch komponenti fe‘lning sifatdosh shakli bilan, notayanch komponentlari ot bilan ifodalangan bo‘ladi. “*Burganing dumini ko‘rgan, bo‘sağasi odam ko‘rmagan*” kabi.

“*Burganing dumini ko‘rgan*” – juda ham shum, ayyor, uddaburon. Varianti: “*Burganing ko‘zini ko‘rgan*”.

Gavhar yaxshi qiz. Lekin anavi iblis burganing ko‘zini ko‘rgan (O‘.Hoshimov. “Qalbingga quloq sol”). (O‘TFL, 113). Mazkur frazemaga “*Iloning yog‘ini yalagan*” frazemasi sinonim bo‘ladi.

Iloning yog‘ini yalagan – juda ayyor, mug‘ombir, quv. Varianti: **ilonning yog‘ini yegan.**

Ey, qanaqa go‘l odamsan o‘zing. Bektemirov ilonning yog‘ini yalagan odam. Kaltak yeb indamay ketaveradi deb o‘ylaysanmi? (S.Ahmad. “Hukm”). (O‘TFL, 198).

Son+ot+sifat komponentli sifat frazemalar. Mazkur tipdagi frazemalarning tayanch komponenti sifat bilan, notayanch komponentlarining birinchisi son, ikkinchisi ot bilan ifodalanadi:

To‘rt ishkali but (*kimning?*) – Hamma zarur narsasi bor, sira yetishmovchiligi yo‘q.

Bu odamlar to‘rt ishkali but, dunyoni suv bossa, to‘pig‘iga chiqmaydigan, bahuzur yonboshlab yotib, faqat xursandchilik bilan mashg‘ul bo‘lgan kishilarday bamaylixotir, huzur qilib kulishar edi. (A.Qahhor. “Qo‘shchinor chiroqlari”). (O‘TFL, 518).

Qoraqalpoq tilida ham mazkur tipdagi frazemalarning tayanch komponenti sifat bilan, notayanch komponentlarining birinchisi son, ikkinchisi ot bilan ifodalanadi:

Tórt túligi say – bay, qurǵın.

–Bir zamanda Uzaq degen bay bolip,
Ótken eken **tórt túligi say** bolip.
Qamshı tawlap, adam awlap, el awlap,
Oǵan hesh kim kelmeptimis tay bolip

(I.Yusupov).

Inilerim óz kúnine saw bolǵay,
Ósip ónıp, arqa súyer taw bolǵay,
Baǵım janıp, ózgerse de órisim,
Tilekshimen **tórt túligi say** bolǵay,
Irazı bolıń Gúlash qızdan, anajan

(G.Dáwletova).

Qara tawdı jaylaǵan,
Toǵız túlik mal aydaǵan,
Mıńna tulpar baylaǵan,
Laqabım xalıqtı jaylaǵan,
Men ataqlı bay edim,
Tórt túligim say edim (Qaraqalpaq folklorı).
Jigitler bar úyin, dúzin jay etken,
Omırawlap **tórt túligin say** etken.

Tikken nálin nárwan etken baǵmanday,

Qara qızdı aymalaǵan, ay etken

(G.Dáwletova). (QTSMKFS, 62).

Ot+ot+ko‘makchi tipidagi ravish frazemalar.

Mazkur tipdagi frazemalarning tayanch komponenti ko‘makchi bilan, notayanch komponenti esa otlar bilan ifodalanadi. “**Jon qulog‘i bilan**” kabi.

Jon qulog‘i bilan – o‘ta darajada diqqat bilan va qiziqib.

Hamma boy nima shartlar qo ‘yarkin deb jon qulog‘i bilan tinglar edi. (M.Ismoilıy. “Farg‘ona tong otguncha”). (O‘TFL, 224).

Son+ot+bog‘lovchi tipidagi ravish frazema. Mazkur tipdagi frazemalarning tayanch komponenti bog‘lovchi, notayanch komponentlari son va ot bilan ifodalanadi. “**Ikki duyoda ham**” kabi.

Ikki dunyoda ham – hech qachon. Varianti: **ikki dunyoda; ikkala dunyoda ham.** Sinonimi: **u dunyo-yu bu dunyo.**

Ikki dunyoda ham o‘g‘lingiz yorilib, “Xotin olib ber” demaydi. (M.Ismoilıy. “Farg‘ona tong otguncha”). (O‘TFL, 195).

Ot+ravishdosh+ravish tipidagi ravish frazemalar. Mazkur tipdagi frazemalarning tayanch komponenti ravish bilan, notayanch komponentlarining birinchisi ot bilan, ikkinchisi fe‘ning ravishdosh shakli bilan ifodalanadi. “**Ko‘z ochib yumguncha**” kabi.

Ko‘z ochib yumguncha – juda qisqa muddatda, tezda. Sinonimi: “**hash-pash**” deguncha, “**ha-hu**” deguncha.

Umr degan narsa ko‘z ochib yumguncha o‘tib ketar ekan. (Mirmuhsin “Jamila”). (O‘TFL, 253).

“Ha-hu” deguncha – juda qisqa muddatda, tezda. Sinonimi: “**g‘ash-pash**” deguncha, **ko‘z ochib yumguncha.**

Odamning umri qanday tez o‘tib ketadi. “Ha-hu” deguncha mana ko‘klam ham kelib qolibdi. (G‘.G‘ulom. “Tirilgan murda”).

“Hash-pash” deguncha juda qisqa muddatda, tezda. Sinonimi: “**ha-hu**” deguncha, **ko‘z ochib yumguncha.**

Kech tushib qoldi, “hash-pash” deguncha tunning qora chodiri qoplaydi har yoqni. (Oybek. “Oltin vodiyan shabadalar”). (O‘TFL, 180).

Qoraqalpoq tilida ham mazkur tipdagi frazemalarning tayanch komponenti ravish bilan, notayanch komponentlarining birinchisi ot bilan, ikkinchisi fe‘ning ravishdosh shakli bilan ifodalanadi. “**Kózdı ashıp jumǵansha**” kabi:

Kózdı ashıp jumǵansha qolında qos awız multıǵı menen payda boldı. (K.Allambergenov “Dárya tartılǵan jıllar”). *Jırtqısh kimnendur uyalǵanday, basın tómen alıp, kóz astınan nárestege názer tasladı, soń izine aynaldı, quyırǵın qıypańlatıp toǵayǵa ketti, kózdı ashıp jumǵansha saǵımǵa sıńıp, kórinbey qaldı.* (K.Karimov “Zardusht”).

Qoraqalpoq tilida mazkur frazemaga **qas penen kózdıń arasında, há degende, háp zamatta** kabi frazemalar sinonim bo‘ladi: – *Súyinshi ber, ene! Súyinshi! Balańnan xat keldi ene! Xat! – dep dawısladı Ilaxıyda, tap úyiniń aldın da, bir jelimdey salını shigininen ayırıp, kepshik ekshep atırǵan Uzıldikke. Enesi qas penen kózdıń arasında sam-saz boldı da qaldı. Birde jaqsı, birde jaman xabardı esitken waqıtları onıń usınday bolıp qalatuǵın ádeti burınan bar edi.* (U.Pirjanov. “Qarda qalg‘an izler”). **Qas penen kózdıń arasında** *tórt kóz túwellenip, degendey, salmanıń irashında jıynalı baslandı da ketti.* (Sh.Seyitov. “Xalqabad”). *Kúilmegen soqqı kapitandı albiratıp tasladı, ol ornınan ushıp turdı da bası meń-zeń ketkenlikten qayaqtıń-qayaq ekenin há degende áńgara almadı, basın sıypadı, qan joq.* (K.Raxmanov. “Aqıbet”). *Nashar qısına-qımırıla kóyleginiń kókiregindegi sádeplerin sheshti. Bir qaptalǵa burılıp, shep anarın*

shıgarıp edi, náreste demde oni tawıp alıp, qulshına sorry basladı. **Háp zamatta** vagon ishi tıp-tinish boldi. Tap bir uzaq uristan keyin pútkil dúnyada paraxatshılıq ornağanı sıyaqlı! (K.Karimov “Zardusht”).

Son+ot+ot tipidagi ot frazemalar.

Mazkur tipdagi frazemalarning tayanch komponenti ot bilan, notayanch komponentlari birinchisi son bilan, ikkinchisi ot bilan ifodalanadi. **To‘rt tarafi qibla** kabi.

To‘rt taraf(i) qibla (kimning?)

Qayoqqa xohlasang(iz) ketaver(ing). Varianti: **to‘rt tomon(i) qibla**. Sinonimi: **katta ko‘cha**.

Eshikka chiqing, to‘rt tarafingiz qibla. Balki o‘sha boyvuchcha xotinga yo‘liqib qolarsiz. (G‘.G‘ulom. “Tirilgan murda”). (O‘TFL, 518).

Qoraqalpoq tilidagi mazkur tipdagi frazemalarning tayanch komponenti ot bilan, notayanch komponentlari birinchisi son bilan, ikkinchisi ot bilan ifodalanadi. Masalan: **Tórt tamaniń qubla** – erkinlik, gárezsizlik.

– *Ornağan soń árman etken zamani,*

Qarekeńniń gúl jaynadı jamalı.

Umit boldıtar jol, tayǵaq keshiwler,

Qubla boldı búgin kórseńiz tórt tamani,

Qundız bórik, qamqa tonlı Qarataw

(G.Dáwletova).

Varianti: **tórt jaǵıń qubla; tórt tárepi qubla.**

– *Ul kórgende quwanar xalqım,*

Tórt tárepim qubla boldı dep.

Ulim, narım, jalǵasım, dańqım,

Áwladlarım jáne toldı dep. (A. Óteniyazova).

– *Oho, usı jurtlardıń tórt tárepiń qubla bolıp ayı ońınan tuwa qaladı-áy, – dedi jańaǵı jigıt qolın súlgi menen sıyrıp atırıp* (E.Ermanov). (QTSMKFS, 62).

XULOSA. Umuman olganda, o‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi sinonim frazemalarning ko‘pchiligini fe‘l frazemalar tashkil qilishi o‘z isbotini topdi. Bunday frazemalar tayanch komponentini fe‘llar, notayanch komponentini boshqa so‘z turkumlari tashkil qilib, ular ikki, uch, to‘rt va undan ortiq komponentli bo‘lishi keltirilgan misollarimizda o‘z isbotini topdi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Vafoyeva M.Y. O‘zbek tilida frazeologik sinonimlar va ularning struktural-semantik tahlili. Filol. fan. nomz. ...diss. avtoref. –Toshkent, 2009. – 26 s.
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. –Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1992. – 379 b.
3. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K., O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. –Toshkent: G‘G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022 – 458 b.
4. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1985. – 158 b.
5. Paxratdinov Q., Bekniyazov Q. Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2018. – 160 b.
6. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler sózligi. – Nókis: Ilimpaz, 2023. – 80 b.

